

XIX. YÜZYILDA ANADOLU'YA GELEN SEYYAHLARIN SEYAHATNAMELERİNDE SANAYİ DEVİRİMİNİN İZLERİ (AMASYA ÖRNEĞİ)

PROF. DR. ADNAN MAHİROĞULLARI*

GİRİŞ

Seyahatname", gezilen görülen yöreler, şehirler, ülkeler hakkında edinilen izlenimleri kapsayan, edebî değerinin yanısıra, tarihî ve sosyolojik nitelikler de barındıran bir yazı türüdür. Doğrudan gözleme dayalı eserler olan seyahatnameler, belirli bir zaman kesitinde, belirli bir toplumun sosyal ve ekonomik yapısını yansıtabilmekte, dolayısıyla yazıldıkları dönemle ilgili "belge" niteliği taşıyabilmektedir. Bu bakımdan seyahatnameler, sadece edebiyatçıların değil, tarihçilerin, iktisatçıların ve sosyologların da ihtiyaç duyabildiği başvuru kitaplarıdır. Nitekim, ülkemizde yerleşim birimlerinin monografileri hazırlanırken, kaynak olarak seyahatnamelerden önemli ölçüde istifade edilmektedir.

Amasya, Karadeniz'i Samsun üzerinden Anadolu'ya, oradan Akdeniz'e bağlayan anayol üzerinde kurulu kadim şehirlerden biridir. Bu nedenlerle, birçok Avrupalı seyyah, gizemli buldukları ya da özel amaçlarla Anadolu'ya geldiklerinde, oradan İran ve

Hindistan'a gitmek için, İstanbul'dan denizyoluyla önce Samsun, oradan Amasya, Tokat ve Sivas yolunu kullanmışlardır. Bu çerçevede, çok sayıda seyyah, İstanbul-Samsun deniz yolunun sıklıkla kullanıldığı XIX.yüzyılda Amasya'dan geçmiş; şehrin tarihi, sosyal ve ekonomik yapısıyla ilgili okuyucularına doyurucu bilgiler vermişlerdir.

Görev yaptığımız Sivas şehrinin tarih ve sosyo-ekonomik yapısıyla ilgili araştırmalar gerçekleştirirken, benden önce araştırma yapanların eserlerinde, kısmen seyahatnamelerden yararlandıklarını gördük. Bu bağlamda, Sivas'la ilgili kaleme alacağımız makalelerde seyahatnamelerden sıklıkla yararlandık. Neticede, o yıllarda bin bir güçlkle temin ettiğimiz Sivas'tan geçen 25 seyyahın seyahatnamesinin Sivas kısmını Türkçeye çevirerek, 2000 yılında "Seyyahların Gözüyle Sivas" adlı bir kitap yayınladık. Şimdi ise, sakladığım seyahatnamelerde, seyyahların Sivas Vilayeti ile (Sivas Merkez Sancağı,

* Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Öğretim Üyesi.

Amasya ve Tokat Sancakları)¹ ilgili yazdıklarını bir kez daha gözden geçirip, "çalışma hayatı"yla ilgili bilgilerin olup olmadığını araştırdık. Seyahatnamelerin Sivas Vilayetiyle ilgili kısımlarını tararken, Alman iş adamlarının Amasya'da kurdukları fabrikalar dışında, çalışma hayatıyla ilgili pek doyurucu bilgiye rastlayamadık. Ancak, XIX. yüzyılın ortalarında Anadolu'nun bir kentinde Sanayi Devrimi'nin simge ve büyüklü sözcüğü fabrikaların varlığı bizi heyecanlandırdı. Hatta, bilgiler arasında kayda değer sayıda bir Alman işgücünün Amasya'ya getirildiğini, yerli işgücünün de bu fabrikalarda ücretli çalıştırıldığını tespit ettik. Sonuçta, yöreye gelen 25 seyyahın sadece beşinin seyahatnamesinde bulduğumuz bu bilgilerden cesaretlenerek, böyle bir başlıkla makale yazmaya karar verdik.

Makalede, XIX.yüzyılda Amasya'dan geçen seyyahların seyahatnamelerindeki bilgilerden hareketle, Anadolu'daki geleneksel üretim tarzına yenilik getiren fabrikasyon üretim ve bağımlı çalışma kavramları çerçevesinde konuyu ele alarak, iktisat ve emek tarihimize ışık tutmak istedik.

A-OSMANLI DEVLETİ VE SANAYİ DEVRİMİ

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi'ne çeşitli nedenlerle

uzun süre kayıtsız kalmıştır. Bunun nedenleri arasında, XVII ve XVIII.yüzyıllar boyu eğitim kurumlarında fen bilimlerine (akli bilimler) yer verilme-yip, sadece nakli bilimlerle (din bilimleri) yetinilmesi, dolayısıyla, yetişen nesil içinde yeni teknolojilerin önemini kavrayacak ya da bu teknolojileri kullanacak nitelikli işgücünün eksikliği, yetersiz sermaye birikimi, keza, XIX. yüzyıl boyunca İmparatorluk topraklarında çok sayıda savaşın patlak vermesi, Devlet'in sanayileşme çabalarını sekteye uğratmış; başarısız kalmıştır.

XVIII. yüzyılın sonlarında 1789'da tahta çıkan III. Selim, Avrupai tarzda ıslahatlar başlatmışsa da, saltanatı kısa sürmüş; ıslahatları kesintiye uğramıştır. III. Selim'in başlattığı ıslahatlar, genişletilerek II. Mahmut döneminde sürdürülmüş; öncelikle askeri alanda bir dizi ıslahat başlatılmış; askeriye'nin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, devlet sermayesiyle, makineleri Avrupa'dan ithal edilerek Tophane, Feshane, Beykoz Kundura ve Hereke fabrikalarının kurulması sağlanmıştır. Sanayileşme yolundaki bu hamle, geleneksel üretim ilişkilerinin değişiminin yanı sıra, ücretli/bağımlı çalışan amele/işçi kesiminin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca, bu fabrikalarda çalışmak ve üretimi yönetmek üzere, Avrupa'dan yüksek ücretlerle mühendisler, teknisyenler, hatta işçiler de² getirilmiştir.

Ne var ki, II. Mahmut döneminde devlet eliyle sanayileşmeye adım atılmışsa da, 1838'de İngilizlerle, 1839'da Fransızlarla yapılan "Serbest Ticaret Anlaşmaları", bu adımı olumsuz et-

1-Sivas, Osmanlı dönemindeki idari yapılanmalarda eyalet ve vilayet statüsünde merkez sancaktır (Paşa sancağı). Amasya, Tokat, Şebinkarahisar gibi sancaklar ise, Cumhuriyet dönemine kadar Sivas'a bağlı sancaklardır. Sivas Vilayeti'yle ilgili araştırma yaparken, seyahatnamelerin bu üç sancakta ilgili kısımlarını temin etmiştik.

2-Şevket PAMUK, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İş Bankası Yayını, İstanbul, 2015, s. 93.

kilemiş; hatta geriye götürmüştür. Zira, serbest ticaret anlaşmaları, küçük ölçekli geleneksel üretim tarzına dayalı Osmanlı sanayisini çökertmiş; yerli üretim, çok düşük gümrüklerle ülke topraklarına giren ucuz İngiliz ve Fransız mallarıyla rekabet edememiş; sonuçta işletmeler birer birer kapanmak durumunda kalmıştır. İlginçtir, Fransız seyyah George Perrot, "Anadolu'ya Seyahat Hatıraları" (Souvenirs d'un Voyage en Asia Minor, Paris, 1864) adlı seyahatnamesinin Amasya kısmında, Osmanlı'nın İngiltere'yle yaptığı 1838 Serbest Ticaret Anlaşmasını eleştirerek yerden yere vurmıştır. Halbuki, Osmanlı Devleti, İngilizlerden bir yıl sonra kendi ülkesi Fransızlarla da ticaret anlaşması yapmıştır. Serbest ticaret anlaşmaları, daha sonraki yıllarda, 1861 ve 1862'de İngiltere, Fransa ile yenilenmiş; İtalya, İspanya, ABD, Rusya, Avusturya gibi ülkelerle yeni anlaşmalar yapılmıştır. Ülkenin sanayileşmesinin gerekliliği bağlamında 1860'lı yılların ortalarında "İslah-ı Sanayi Komisyonu" oluşturulmuş; Komisyon'un tanzim ettiği raporlarda yerli sanayinin çöküş nedenleri ve öncelikli hangi alanlara yönelmesi gibi öneriler yer almıştır. Ayrıca, geniş Osmanlı coğrafyasında ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla demiryolu çalışmaları başlatılmış, maden ocakları işletilmiştir. Yabancı sermaye teşvik edilerek, başta Selanik, İstanbul, Bursa, İzmir, Adana ve Amasya gibi şehirlerde Sanayi Devrimi'nin izleri sayılacak fabrikalar, işletmeler kurulmuştur. 1908'de ülke yönetimde söz sahibi olan İttihat Terakki Fırkası, özellikle 1913 sonrası ülkenin sanayi-

leşmesi için öngördüğü "milli iktisat" politikası çerçevesinde sanayileşmeyi ve yerli sermayeyle şirketleşmeyi teşvik etmişse de, ülkenin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle söz konusu çabalar sonuç vermemiştir.

Bu makaleye konu olan XIX. yüzyılda Sanayi Devrimi'nin Anadolu'daki izlerinden biri de, Amasya'da Alman sermayesiyle kurulan ipek, kibrit ve un fabrikalarıdır.

B-AMASYA'DA KURULAN FABRİKALAR VE BAĞIMLI ÇALIŞMA

Amasya, tarih boyu sebze ve meyve bahçeleriyle ünlü bir şehirdir. Yörenin, elması, kirazı gibi dutu da meşhurdur. Dolayısıyla, Amasya'da çok sayıda dut bahçesi vardır. Buna bağlı olarak da, yıllardan beri, yörede ipek böcekçiliği yaygın olarak yapılmış; Amasya'nın bu özelliği XIX. yüzyılda Bursa kadar ön plana çıkmıştır. İpek dokumacılığıyla ilgilenen Avrupalı tüccarlar, Amasya'nın bu özelliğini bildikleri için, Sanayi Devrimi sonrası bu şehirde ticari bürolar açarak, ham ipek iplik ihtiyaçlarını düşük fiyattan alıp, ülkelerindeki fabrikalara göndermişlerdir. Bu bağlamda, Alman fabrikatör Metz, Freiburg'daki ipek fabrikasında usta başı olarak çalıştığı Alman asıllı İsviçre vatandaşı George Krug'u 1841 yılında ham ipek ipliği bağlantısı yapmak için Amasya'ya göndermiştir. Krug, geleneksel yöntemlerle yerli üreticinin ürettiği ham ipek ipliğini, uzun yıllar patronu Metz adına alıp Almanya'ya göndermiştir. Metz, daha sonra Amasya'da da bir ipek fabrikası kurmuştur. Krug, pat-

ronu Metz'in vefatından sonra, Amasya'daki ipek fabrikasını satın almış, kendisi işletmiştir. Krug'un çocukları, daha sonraki yıllarda Amasya'ya bir kibrit fabrikası ve bir de un fabrikası yaptırmıştır.

1861'de Amasya'ya gelen Fransız arkeolog ve dilbilimci, seyyah George Perrot, seyahatnamesinde, Krug ve kurduğu fabrikalardan uzun uzadıya bahsetmiştir:

"Amasya'daki bütün modern sanayi kuruluşlarının içinde kaliteli bir un fabrikası ile bir de ipek ipliği imal eden fabrikanın sahibi Bay Krug'dur. Krug, iki fabrika için gerekli en son teknoloji ürünü makineleri, alet ve edavatı büyük zorluklarla Avrupa'dan buraya getirmiştir. Onun bu girişimleri, Amasya ve yöresinde sanayi ve üretimi geliştirmek için örnek bir okul olmuştur. Fabrikalarında Müslüman Hıristiyan ayırımı yapmaksızın, birçok kadın ve çocuk işçi çalışmaktadır. İpek böceği kozası üreten ailelerin kozaları satın alınarak, ipek ipliğine, çiftçilerin ürettiği kaliteli buğdaylar alınarak kaliteli una dönüştürülmektedir. Taşımacılıkla geçinen deveci ve katırcılar, mamul maddeleri Samsun limanına ve diğer şehirlere taşımaktadır. Bu hizmetlerde çalışanların hepsi de fakir insanlardır. Bay Krug, bunların hepsine düzenli ve nakit olarak ücret öder. Bütün bu hizmetlerden dolayı, Amasyalı fakir halkın cebine para giriyor ve bu para onların yaşam düzeylerini yükseltiyor."

Almanlar, Amasya'da giderek artan ticari faaliyetleri nedeniyle olsa gerek, Amasya'ya "konsolosluk" açmıştır. Konsolos, tüccar Krug'un büyük oğludur. 1879'da Amasya'ya gelen

İngiliz Protestan Papazı, seyyah Henry Franshawe Tozer, yörede baş gösteren bulaşıcı bir hastalık nedeniyle ipek böcekçiliği ticareti gerileyince, Krug'un oğullarının Amasya'ya bir de kibrit fabrikası kurduklarından bahseder:

"Konsolosun konağı, oldukça havadar bir konuma sahipti. Konsolos, burada iki kız ve bir erkek kardeşiyle birlikte yaşıyordu. Babaları Amasya'ya yıllar önce tüccar olarak gelip yerleşen ve burada vefat eden başarılı tüccar Krug'un oğulları, şimdi onun izinden gitmekte. Bölgede baş gösteren bulaşıcı hastalık nedeniyle bir süre ipek böcekleri koza yapamamış, dolayısıyla bu ticaret gerilemiştir. Krug'un çocukları, sanayinin başka dallarıyla ilgilenip şehre bir de kibrit fabrikası kurmuşlar."

1878 yılında Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Berlin Anlaşması'nın 61. ve 62. maddeleri bağlamında, Anadolu Genel Konsolosu olarak Sivas'a atanan İngiliz subayı Charles William Wilson, Amasya ile ilgili tuttuğu raporların birinde, Amasya Konsolosu Krug'dan, kibrit fabrikası ve Krug'un işyerlerinde kalabalık bir Alman işgücünün çalıştığından bahseder:

"Amasya'da Alman Konsolosu Bay Krug tarafından kabul edildik. Basel'den gelmiş Alman kökenli İsviçreli bir beyefendi idi. Büyük bir değerim ve yeni açtığı bir kibrit fabrikası vardı. Fabrikalarında kalabalık bir Alman işgücü çalışıyordu."

Alman Kölnche Zeitung Gazetesinde muhabirlik yapan Ernest Von Der Nahmer, Amasya'ya 1889'da gelmiş; bu şehirde 1841'den beri oluşmaya başlayan hatırı sayılır bir Alman

kolonisinden ve ipek fabrikasında özellikle kız ve erkek çocukların çalıştırıldığından bahsetmiştir. Ayrıca, seyyah, Amasya Mutasarrıfı Ziya Paşa'nın ve din adamlarının bu fabrikada kız ve erkek çocukların çalıştırılmasına karşı çıktığını belirtmiştir.

"Bay Krug, 60 yıl evvel Almanya'daki Freiburg şehrinde ipek fabrikası sahibi Bay Metz'in Amasya'da kurduğu ipek fabrikasını çalıştırmak için, ailesiyle birlikte ustabaşı olarak bu şehre gelmiş; Amasya'da aradığı nitelikte kalifiye işçi bulamayınca çoğunluğu Alman ve İtalyan işçiler getirmiştir. (...) Amasya'daki sanayinin gelişmesine bu şehirdeki Alman işgücünün önemli katkıları olmuştur. Bunların motivasyonu, Avrupa'daki değirmencilik teknolojisiyle yörede kurulmuş değirmenler, Türkler arasında da yaygınlaşmış; bu fabrikalarda üretilen unlar Erzincan, Kayseri ve Sivas yöresine satılmıştır. Ziya Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı döneminde, şehrin ileri gelenleri ve din adamları, çocukların fabrikada çalışmasını istememişlerdir."

Protestan din adamı, seyyah Ferdinand Brockes, seyahatnamesinde, Bay Krug'un ve Alman misyonerlerinin Amasya'da bir çiftlik ve arazi satın aldığından, çiftlikte Almanya'dan getirdikleri nitelikli tarım işçileriyle modern anlamda tarım ve hayvancılık yaptıklarından, çiftlik arazisi içinde bir de tuğla fabrikası kurduklarından, tarım işlerinde yerli halkın ücretli olarak çalıştırıldığından bahsetmiştir:

"Atabey Çiftliği ve bitişindeki birkaç arazi 600 Türk lirasına, yani 11.220 Mark'a satın alınmıştı. Çiftlik

içindeki eski harap ev tamir edilmiş; çiftlikte kahya olarak Palentinant görevlendirilmişti. Kahya, çiftlikte bir de demir atölyesi kurmuş; atölyesinde yaptığı alet ve edavatlarla daha şimdiden çevre köylerde üne kavuşmuştu. (...). Çiftlik binasının önünde çok sayıda pulluk, batöz ve diğer tarım aletleri vardı."

Seyyah, kitabındaki dipnotların birinde, çiftlik içine tuğla fabrikası yaptırıldığından ve fabrikanın faaliyete geçtiğinden de bahsetmiştir:

"Bu sene içerisinde çok sayıda yeni arazi ekilmiş, binlerce meyve ağacı dikilmiştir. Kendilerine ait tuğla fabrikasında 84.000 adet tuğla imal edilmiştir."

SONUÇ

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de başlayıp, kıta Avrupa'sına yayılan Sanayi Devrimi, yukarıda bahsedilen nedenlerle, Osmanlı İmparatorluğu'na gecikmeyle girmiştir. Devrimin simgesi konumundaki fabrika ve üretimde makine kullanımı, XIX. yüzyılın ortalarına doğru, öncelikle İmparatorluğun Batı'ya açılan penceresi konumundaki Selanik, başkent İstanbul, dokuma üretimi merkezlerinden Bursa ve Adana, liman kenti İzmir gibi şehirlerde kısmen de olsa görülmeye başlamışsa da, Anadolu'nun ortalarına yıllar sonra ulaşabilmiştir. Dolayısıyla, Amasya, daha 1850'lerde fabrika üretimiyle karşılaşan nadir şehirlerden biri olmuştur.

Yöreye gelen seyyahların seyahatnamelerinde anlatılanlardan; Amasya'da kurulan ipek fabrikasının, doğal olarak halkın geleneksel usullerle ham iplik üretimini engellediği, dut

bahçeleri olan köylülerin sadece koza üretimiyle uğraştıkları anlaşılmaktadır. Yöreye gelen seyyahların seyahatnamelerinde, geçim kaynakları ellerinden alınan Amasyalı ham ipek ipliği üreticilerinin şikayetlerinden ya da Avrupa'da görüldüğü gibi "makine kırıclığı" (ludisme) eylemlerine giriştiklerinden söz edilmemektedir. Kuşkusuz bunda, Amasya'da sayıları yüzlerle ifade edilen Alman kolonisinin halkla uyum içinde yaşaması, keza fabrika sahiplerinin, geçim kaynaklarını kaybeden köylüleri işyerlerinde ücretli çalıştırarak, gelir kayıplarını telafi etmeleri etkili olmuş olabilir.

Sanayi Devrimi izlerinin Anadolu'nun içlerine kadar gelmesi, hem Amasya'da hem de çevre şehirlerde heyecanla karşılanıp iyi yönde "görenek oluşturmuş" olmalı ki, Sivas ve Tokat gibi sancaklardaki bazı yöneticiler ve yerli sermaye, kendi şehirlerinde de un fabrikaları, tuğla fabrikaları kurmaya başlamıştır. Örneğin, Duyun-u Umumi'nin Genel Sekreteri Fransız Vital Cuinet, "La Turquie d'Asie" (Asya Türkiyesi) adlı eserinin birinci cildinde, Sivas Valisi Halil Rifat Paşa'nın Sivas'ta Tavra deresi üzerine kendi parasıyla, halkı "teşebbüs-ü şahsiyye" bağlamında yatırım yapmaya teşvik için iki göz "un fabrika-

ası" yaptırdığından söz edilmiştir. Aynı şekilde, Tokat ve Amasya'da da yerli müteşebbisler, un ve tuğla fabrikaları kurmuştur.

Diğer taraftan, Alman sermayesinin Amasya'da kurduğu fabrikalarda yöre halkı, kadın ve çocuklar ücretli olarak çalışmış; Anadolu'daki geleneksel çalışma ilişkilerinin aktörlerinden "çırak" ve "kalfa"ların yanı sıra "ücretli / bağımlı çalışma" ve "amele / işçi" kavramı giderek yörede ivme kazanmıştır.

Ernest Von Der Nahmer'in seyahatnamesinde bahsedilen; Amasya Mutasarrıfı Ziya Paşa'nın, yöredeki din adamlarının da görüşünü alarak, çocukların fabrikalarda çalışmasını yasaklaması, önemli bir "sosyal koruma" önlemi olarak değerlendirilebilir. Ancak, çocukların fabrikalarda çalışmasının yasaklanmasının, "sosyal politika" önlemi olarak mı, yoksa ahlaki / dinsel bağlamda mı ele alındığı hakkında kesin bir yargıya varamadık.

Netice itibarıyla, Amasya'ya gelen seyyahların seyahatnameleri sayesinde, XIX. yüzyılda bir Anadolu şehrinde Sanayi Devrimi'nin izlerini sürme fırsatı bulduk. Bu bağlamda, yöreye gelen seyyahlara müteşekkirimiz.

KAYNAKÇA

- BROCKES, Ferdinand (1900). *Quer Durch Kleinasien*, Gütersloh.
- CUINET, Vital (1892). *La Turquie d'Asie*, Paris.
- MAHİROĞULLARI, Adnan (2000). *Seyyahların Gözüyle Sivas, İstanbul*.
- NAHMER, Ernest Von Der (1904). *Von Mittelmeer Zum Pontus*, Berlin, 1904.
- ORTAYLI, İlber (1978). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir örnek: İslah-ı Sanayi Komisyonu", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, özel Sayı, Ankara.
- ÖNSOY, Rıfat (1998). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Kültür Yayını, Ankara, 1988.
- PAMUK, Şevket (2015). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası Yayını, İstanbul.
- Parliamentary Papers, Turkey No: 4 (1888), 75 sayfa No: 2 (1888)*.
- PERROT, Georges (1864). *Souvenirs d'un Voyage en Asia Minor*, Paris, 1864.
- ŞAHİN, Hüseyin (2012). *Türkiye Ekonomisi*, 12. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa.
- TOZER, Henry Franshawe (1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London.
- TUZCU, Ali (2007). *Seyahatnamelerde Amasya*, Amasya Belediyesi Yayını, Amasya, 2007.